

MIGRACJE I MOBILNOŚĆ KOBIEŃ W ŚREDNIOWIECZNEJ EUROPIE (VI-XV W.). KILKA MNIEJ ZNANYCH PRZYKŁADÓW

Women's Migration and Mobility in Medieval Europe (Sixth–Fifteenth Centuries): Selected Lesser-Known Examples

ANNA GLUSIUK

Wydział Nauk Historycznych, UKSW w Warszawie

<https://orcid.org/0000-0003-2030-7803> * a.glusiuk@uksw.edu.pl

Abstrakt: Artykuł analizuje mało znane przykłady migracji kobiet w średniowiecznej Europie, ukazując ich złożoność oraz różnorodne przyczyny. Autorka podkreśla trudności badawcze wynikające z ograniczonej liczby źródeł pisanych, które zwykle koncentrują się na mężczyznach lub kobietach z wyższych warstw społecznych, marginalizując doświadczenia pozostałych. Omówiono zarówno migracje przymusowe – takie jak porwania, niewola, wygnanie czy ucieczki przed zarazą – jak i dobrowolne, obejmujące pielgrzymki, małżeństwa dynastyczne, edukację czy życie zakonne. W artykule przedstawiono konkretne przypadki z terenów Anglii, Francji i Italii, ilustrujące różne formy mobilności kobiet. Szczególną uwagę zwrócono także na znaczenie badań archeologicznych i analizy grobów, które pozwalają odtworzyć pochodzenie i trasy przemieszczania się kobiet, uzupełniając skąpe przekazy pisane. Tekst ukazuje migracje jako istotny, choć często pomijany element życia kobiet w średniowieczu.

Słowa kluczowe: migracje kobiet, średniowiecze, mobilność społeczna, pielgrzymki, małżeństwa dynastyczne

Abstract: This article examines lesser-known examples of women's migration in medieval Europe, highlighting their complexity and diverse causes. The author emphasizes the methodological challenges arising from the limited number of written sources, which tend to focus on men or women from the higher social strata while marginalizing the experiences of others. The study discusses both forced migrations — such as abduction, captivity, exile, and flight from epidemics — and voluntary movements, including pilgrimages, dynastic marriages, education, and religious life. Drawing on specific examples from England, France, and Italy, the article illustrates various forms of female mobility in the medieval period. Particular attention is also paid to the significance of archaeological research and grave analysis, which make it possible to reconstruct women's origins and migration routes, thereby complementing the scarce written evidence. The article demonstrates that migration constituted an important, though often overlooked, aspect of women's lives in the Middle Ages.

Keywords: women's migration, Middle Ages, social mobility, pilgrimages, dynastic marriages

1. Wprowadzenie

Badanie migracji kobiet w średniowieczu stanowi trudne wyzwanie dla badaczy. Większość zachowanych źródeł z tego okresu koncentruje się na indywidualnych przypadkach przemieszczania się kobiet, zazwyczaj z wyższych warstw społecznych. Autorzy tych przekazów rzadko dostarczają szczegółowych informacji na temat mobilności kobiet z niższych klas, a jeśli już o tym piszą, to zazwyczaj w sposób ogólny, co utrudnia dokładną analizę tego zjawiska. Kroniki, hagiografie, dokumenty (np. księgi pielgrzymów czy testamenty), a także traktaty medyczne, często jedynie wspominają o przemieszczaniu się kobiet, nie dostarczając jednak dokładnych danych na temat przyczyn czy skali ich migracji. Współczesne odkrycia archeologiczne i coraz częściej stosowane badania genetyczne przyczyniają się do większego poznania tego zjawiska. Analiza odnajdywanych grobowców pozwala określić pochodzenie pochowanych tam osób, rzucając nowe światło na kierunki i charakter przemieszczeń ludności w średniowieczu¹.

Analizując kwestie migracji, należy uwzględnić różne jej formy, takie jak migracja wewnętrzna, obejmująca przemieszczenie się w obrębie jednego kraju, migracja zewnętrzna, a także migracja przymusowa lub dobrowolna, której cechą może być zarówno czasowy, jak i stały charakter. W średniowieczu do migracji stałych można zaliczyć m.in. wędrowki ludów, przenoszenie się do odległych klasztorów, zawieranie małżeństw, różne sytuacje rodzinne, poszukiwanie pracy, ucieczki, wygnania czy porwania. Z kolei migracje czasowe obejmowały wyjazdy w celach edukacyjnych i zdrowotnych, niesienie pomocy krewnym, a także pielgrzymki, ucieczki przed zarazą czy wojną.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie mniej znanych przykładów kobiet żyjących w średniowiecznej Europie, szczególnie na terenach ówczesnej Anglii, Francji i Italii, które dobrowolnie lub pod przymusem opuściły rodzinne strony. Przyczyny ich mobilności, co zostanie ukazane poniżej, były różnorodne i wynikały z uwarunkowań rodzinnych, społecznych lub politycznych.

2. Typy migracji kobiet

Pierwszym rodzajem migracji na dużą skalę są wędrowki ludów i podboje², które wiązały się z koniecznością opuszczenia rodzinnych ziem w poszukiwaniu nowych terenów do życia³. Należy podkreślić, że źródła opisujące te wydarzenia koncentrują się przede wszystkim na mężczyznach, podczas gdy kobiety pojawiają się w narracji sporadycznie⁴. Nie odgrywają

¹ Więcej na ten temat zob. np. P. von Rummel, *Migrazioni archeologiche. Una nota sul problema dell'identificazione archeologica dei barbari*, w: *Archeologia e storia delle migrazioni. Europa, Italia, Mediterraneo fra tarda età romana e alto medioevo*. Atti del Convegno internazionale di studi (Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 17-18 giugno 2010), red. C. Ebanista, M. Rotili, Cimitile 2011, s. 85-95.

² Więcej na ten temat por. K. Głowiak, *Zjawisko migracji – rys historyczny*, „Historia i Polityka”, 15/2012, nr 8, s. 91-112, szczególnie s. 94-104. O udziale kobiet w walce zbrojnej zob. J.M. Blythe, *Kobiety w armii: scholastyczne spory i średniowieczne wyobrażenia kobiet-wojowników*, „Res Politicae”, 6/2014, s. 127-158.

³ Więcej na ten temat zob. np. T. Jasiński, *Wędrowki ludów w Europie w czasach starożytności i średniowiecza*, w: *Migracje – historia i teraźniejszość*, red. M. Świtoński, Poznań 2023, s. 9-33.

⁴ Pewnych informacji dostarcza np. *Historia Longobardów* Pawła Diakona. Autor w księdze drugiej podaje np. że Alboin zwrócił się o pomoc do Sasów, których przybyło około 20 tysięcy wraz z żonami i dziećmi: „Ad quem Saxones plus quam viginti milia virorum cum uxoribus simul et parvulis, ut cum ea ad Italiam pergerent”. Niestety nie

one kluczowej roli w przekazach, a w większości przypadków tylko się o nich wspomina podczas opisów wydarzeń. Autorzy nie informują, czy opuszczały znane sobie tereny dobrowolnie, czy też zostały do tego zmuszone. Wielu cennych informacji na temat migracji kobiet dostarczają badania prowadzone przez archeologów. Odnalezione w grobowcach przedmioty, takie jak na przykład ceramika czy biżuteria pozwalają nie tylko określić status społeczny pochowanych kobiet, ale także ich pochodzenie etniczne. Przykładem może być grób kobiety w Gaiba, niedaleko Ficarolo-Rovigo, w którym odnaleziono m.in. różnorodne ozdoby. Na podstawie przeprowadzonej analizy tych znalezisk ustalono możliwą ścieżkę jej migracji: założono, że pochodziła z regionów naddunajskich, następnie osiedliła się na obszarze zdominowanym przez Merowingów, a później przeniosła się na tereny opanowane przez Gotów⁵. Kolejny interesujący przykład znaleziska archeologicznego dotyczy pochówków kobiet znajdujących się na pograniczu królestwa Burgundów i Longobardów. Dzięki odnalezionym tam fibulom badacze wysunęli hipotezę, że kobiety te mogły zostać siłą uprowadzone z rodzinnych stron, prawdopodobnie jako łup wojenny⁶. W tym miejscu należy wspomnieć o porwaniach i wzięciu w niewolę, które stanowiły kolejny rodzaj migracji, w tym przypadku ewidentnie przymusowej. Źródła z reguły wspominają o nich w sposób ogólny⁷.

Autorzy rzadko podają konkretne imiona kobiet czy ich wiek, chyba że opisywane przez nich wydarzenia dotyczyły przedstawicielek należących do najwyższych warstw społecznych. Warto jednak zaznaczyć, że nawet w przypadku tych pań nie zawsze uważali za konieczne podawanie ich imion, według nich wystarczyło zapisać, czyimi były córkami lub siostrami. Jako przykład można przywołać relację Pawła Diakona, który w *Historii Longobardów*, opisując ich początki, podaje, że niespodziewanie zostali zaatakowani przez Bułgarów, którzy po zabiciu króla Agelmunda zabrali do niewoli jego córkę⁸. Autor, mimo że chodziło o córkę władcy, nie podał jej imienia, określił ją jedynie jako *unicam filiam*. Można przypuszczać, że będąc jedyną córką, była powszechnie znana, dlatego Paweł nie uznał za konieczne zapisania jej imienia. Według niego wystarczającą informacją było to, że do niewoli trafiła córka Agelmunda. W innym miejscu natomiast wspomina o Rosamundzie, córce Kunimunda, która wraz z licznymi, niestety nie wiadomo iloma, innymi osobami – zarówno mężczyznami, jak i kobietami w różnym wieku – została wzięta do niewoli:

wiadomo, jaki procent tej grupy stanowiły kobiety. Paolo Diacono, *Storia dei Longobardi*, tłum. i oprac. A. Zanella, Milano 1997, s. 240.

⁵ Por. C. La Rocca, *La migrazione delle donne nell'alto medioevo tra testi scritti e fonti materiali: primi spunti di ricerca*, w: *Archeologia e storia delle Migrazioni. Europa, Italia, Mediterraneo fra tarda età romana e alto medioevo*, dz. cyt., s. 70.

⁶ Por. tamże, s. 70-71.

⁷ Paweł Diakon podaje, że po pokonaniu Herulów w 506 r. Longobardowie stali się bogatsi, a ich armia zaczęła się powiększać dzięki ludom, które podporządkowali sobie w czasie podbojów: „Iam hinc Langobardi ditiores effecti, aucto de diversis gentibus, quas superaverant, exercitu”. Mimo że autor pisze w sposób ogólny, jest oczywiste, że wśród podbitych znajdowali się zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Paolo Diacono, *Storia dei Longobardi*, dz. cyt., s. 180. W innym miejscu, opisując zwycięstwo Longobardów nad Gepidami, autor podaje, że część pokonanych została poddana Longobardom, a pozostali trafili do niewoli u Hunów: „sed universi qui superesse bello poterant aut Langobardiis subiecti sunt, aut usque hodie Hunnis eorum patriam possidentibus duro imperio subiecti gemunt”. Także i w tym przypadku Paweł Diakon nie precyzuje, kogo dokładnie dotyczyła ta sytuacja, można jednak przypuszczać, że los ten spotkał nie tylko mężczyzn, ale i kobiety. Tamże, s. 218.

⁸ Tamże, s. 170: „Noctu denique cum neglegentia resoluti cuncti quiescerent, subito super eos Vulgares inruentes, plures ex eis sauciant, multos prosternunt, et in tantum per eorum castra debacchati sunt, ut ipsam Agelmundum regem interficerent eiusque unicum sorte captivitatis auferrent”.

„cum magna simul multitudine diversi sexus et aetatis”⁹. W tym przypadku Paweł uznał za konieczne podanie imienia Rosamundy, ale całkowicie pominął inne, dodając jedynie, że wziętych wraz z nią do niewoli było wielu. Losy porwanych kobiet mogły być różne i wiele zależało od ich pozycji społecznej. Często trafiały do niewoli, bywały oddawane na służbę lub zmuszane do zawarcia małżeństwa niejednokrotnie w celach politycznych lub dla zlegalizowania przemocy. Porwania, również w celach matrymonialnych, czyli tzw. *raptus puellae*, musiały się zdarzać często, bowiem wiele ksiąg pokutnych zawiera wskazówki dla spowiedników dotyczące odpowiedniej pokuty dla penitenta¹⁰.

Pozostając przy przymusowych migracjach, warto również wspomnieć o wygnaniach, które w źródłach są zazwyczaj lepiej opisane. Przykładem może być relacja Grzegorza z Tours, który podaje, że matka Arkadiusza, senatora w Clermont, Placyda, i siostra jego ojca Alchima zostały schwytane, obrabowane i skazane na wygnanie¹¹. Kolejna informacja dotyczy prawdopodobnie przymusowego przesiedlenia mieszkańców południowej Italii. W *Annali di due Sicilie* zapisano, że w 1265 roku król Manfred rozkazał przenieść mieszkańców Siponto i Civita, zarówno mężczyzn, jak i kobiety, do nowo założonej miejscowości, która od jego imienia otrzymała nazwę Manfredonia¹². W tekście użyto sformułowania „fa trasportare”, które można przetłumaczyć jako “przenosi” lub „nakazuje przenieść”, co wskazuje na przymusowy charakter tego przesiedlenia.

Badając problematykę kobiet w średniowieczu, należy pamiętać, że ówczesne społeczeństwo miało jasno określone wymagania. Zgodnie z powszechnym wówczas powiedzeniem *aut maritus aut murus*, panie, szczególnie te z wyższych warstw społecznych, mogły albo wyjść za mąż, albo wstąpić do klasztoru. Decyzji tych z reguły nie podejmowały jednak samodzielnie, ale musiały dostosować się do woli głowy rodziny. W tych kręgach szczególną rolę odgrywały układy, a małżeństwa stanowiły zabezpieczenie porozumień między rodzinami. Z tego też powodu przyszłych małżonków często wybierano bardzo wcześnie¹³, a starszych stawiano przed faktem dokonanym, często nie pytając ich o zgodę. I tak na przykład

⁹ Tamże, s. 216. W innym miejscu Paweł Diakon podaje, że Odoaker udał się do Italii, prowadząc ze sobą znaczną liczbę jeńców. Nawet jeśli autor nie precyzuje, można przypuszczać, że dotyczyło to zarówno mężczyzn, jak i kobiet: „Italiam repentes, copiosam secum captivorum multitudinem abduxit”. Tamże, s. 174.

¹⁰ W Księdze pokutnej z Burgundii z VIII w. zaleca się za uprowadzenie dziewicy lub wdowy pokutę przez trzy lata o chlebie i wodzie: „Si quis virginem vel viduam raptus fuerit, III annos paeniteat cum pane et aqua”. *Paenitentiale Burgundense*, w: *Libri Poenitentiales*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. 265. Tak samo podają m.in.: Księga pokutna z Bobbio z VIII w., z Paryża z VIII w., z Florencji VIII/IX w., Halitgariusza. Por. *Poenitentiale Bobiense*, w: *Libri Poenitentiales*, dz. cyt., s. 268; *Poenitentiale Parisiense*, w: *Libri Poenitentiales*, dz. cyt., s. 273; *Poenitentiale Floriacense*, w: *Libri Poenitentiales*, dz. cyt., s. 281; *Poenitentiale Halitgarii*, w: *Libri Poenitentiales*, dz. cyt., s. 319. Więcej na temat *raptus puellae* zob. B. Wojciechowska, *Raptus puellae jako przeszkoda małżeńska w Dekrecie Gracjana*, „Saeculum Christianum”, 23/2016, s. 48-53.

¹¹ *Turonici Historiae Francorum libri decem, quorum quarto duo capita praecipua ex manu scripto exemplari hac nostra editione accesserunt. Apendix item sive liber XI centum et decem annorum historiam continens alio quodam autore, quorum gratia totum opus recudimus*, Basileae 1586, III, 12: „Erat autem tunc temporis urbis illa in regno Childeberti regis Placidia vero mater eius, et Alchimia soror patris eius, comprehensae apud Cadurcum urbem, rebus ablatis exilio condemnatae sunt”.

¹² *Annali delle due Sicilie dall'origine e fondazione della monarchia fino a tutto il Regno dell'Augusto sovrano Carlo III Borbone*, red. M. Camera, t. 1, Napoli 1842, s. 261: „1265. Il re Manfredi fa trasportare gli abitanti dell'antica Siponto e di Civita ad albergare nella nuova città da lui fatta costruire, e che dal suo nome appellossi Manfredonia”.

¹³ Por. A. Giallongo, *Il bambino medievale. Storia di infanzie*, Bari 2019, s. 28-29. Często małżeństwa planowano, kiedy przyszli małżonkowie leżeli jeszcze w kołyskach. Por. E. Power, *Donne del Medioevo*, red. M.M. Postan, Milano 1999⁴, s. 35.

w 1410 r. córka Charlsa d'Orléans została obiecana przyszłemu mężowi, mając zaledwie dziewięć miesięcy¹⁴, a Thietmar, biskup Merseburga, pisał, że żona jego wuja Liutara miała zaledwie trzynaście lat, kiedy została wydana za mąż¹⁵. Podobnie działo się w przypadku dziewcząt, których rodzice decydowali o oddaniu córek do klasztoru. Nierzadko, nie mogąc znaleźć odpowiedniego kandydata na męża, dziewczęta przeznaczano do życia religijnego, jak to miało miejsce w przypadku sióstr Ottona II¹⁶. Warto dodać, że kobiety z nizin społecznych miały większą swobodę w wyborze małżonka, jednak życie w klasztorze z reguły było dla nich niedostępne ze względu na brak wymaganej wyprawy, którą każda z nich musiała posiadać, aby móc żyć jako mniszka, a nie pełnić w nim roli służącej¹⁷. Nierzadko dziewczęta opuszczały dom rodzinny w bardzo młodym wieku, trafiając do odległych klasztorów. Zdarzało się również, że mniszki opuszczały nie tylko klasztor, w którym dotychczas przebywały, ale również swój kraj, aby zamieszkać w innym. Przykładem może być Hugeburc (lub Hygeburg), mniszka i hagiografka z VIII wieku. Urodzona w Anglii autorka dwóch żywotów: *Vita Willibaldi*¹⁸ i *Vita Wynnebaldi*¹⁹, w młodym wieku została oddana do klasztoru, a następnie przeniesiona do niemieckiego opactwa w Heidenheim²⁰. Także Beda Czcigodny informuje, że Earcongota, córka króla Kentu Earconberta, opuściła rodzinny kraj, aby zamieszkać w klasztorze we Francji²¹. Salimbene de Adam w *Kronice* podaje kilka przykładów mniszek, które z różnych powodów były zmuszone opuścić klasztor, w którym dotychczas przebywały. Czasami powodem było objęcie stanowiska przełożonej w innym klasztorze, innym razem trwające na danym obszarze wojny. I tak na przykład kronikarz wspomina Cecylię, która przez wiele lat przebywała w klasztorze św. Klary w Parmie, a następnie została mianowana opatką klasztoru w Chiavari²². W tym samym miejscu Salimbene wspomina o bracie Bonifacym, który wizytował klasztory św. Klary

¹⁴ Tamże, s. 29.

¹⁵ Por. S. Fonay Wemple, *Le donne tra la fine del V e la fine del X secolo*, w: *Storia delle donne. Il Medioevo*, red. Ch. Klapisch-Zuber, Roma–Bari 2005, s. 224.

¹⁶ Por. tamże.

¹⁷ Por. E. Power, *Donne del Medioevo*, dz. cyt., s. 86.

¹⁸ Willibald († ok. 787), biskup Eichstätt i założyciel podwójnego klasztoru w Heidenheim. Więcej zob. M. Cooke, *Willibald*, w: *The Dictionary of national biography from the earliest times to 1900*, London 1938, t. 21, kol. 483-484.

¹⁹ Wynnebald († 760/761), pierwszy opat klasztoru w Heidenheim. Więcej zob. B. Colgrave, *Wynnebald*, w: *New Catholic Encyclopedia*, red. B.L. Marthaler i inni, Washington 2003, t. 14, s. 773.

²⁰ Więcej na temat Hugeburc i jej dwóch dzieł zob. np.: E. Gottschaller, *Hugeburc von Heidenheim. Philologische Untersuchungen zu den Heiligenbiographien einer Nonne des achten Jahrhunderts*, München 1973; F. Vitrone, *Hugeburc di Heidenheim e le Vite Willibaldi et Wynnebaldi*, „Hagiographica”, 1/1994, s. 43-79; P. Head, *Who is the nun from Heidenheim? A study of Hugeburc's Vita Willibaldi?*, „Medium Aevum”, 71/2002, nr 1, s. 29-46; A. Conti, *The Literate Memory of Hugeburc of Heidenheim*, w: *Feminist Approaches to Early Medieval English Studies*, red. R. Norris, R. Stephenson, R.R. Trilling, Amsterdam 2023, s. 317-341; M. Iadanza, *Il vescovo Willibald e la monaca Hugeburc: la scrittura a quattro mani di un'esperienza odepiorica dell'VIII secolo*, w: *Vie e mete dei pellegrini nel Medioevo Euromediterraneo. Atti del Convegno (Bologna, Università di Bologna, Dipartimento di Discipline Storiche, 21 ottobre 2005)*, red. B. Borghi, Bologna 2007, s. 121-140.

²¹ Venerabilis Bedae, *Historiam Ecclesiasticam gentis Anglorum*, 3.8, red. C. Plummer, t. 1, Oxoni 1896, s. 142: „Cuius filia Earcongotae, ut condigna parenti suboles, magnarum fuit uirgo uirtutum, seruiens Domino in monasterio, quod in regione Francorum constructum est ab abbatisa nobilissima uocabulo Fara, in loco, qui dicitur in Brige”.

²² Salimbene de Adam, *Cronica*, t. 1, red. G. Scalia, Bari 1966, s. 88: „Soror vero istorum domina Cecilia fuit, que multis annis stetit in monasterio Parmensis Ordinis sancte Clare, postea inde assumpta posita fuit abbatisa in monasterio Clavarensi”.

w prowincji Lombardia. Z powodu toczących się wówczas w Turynie wojen, aby zapewnić siostronom bezpieczeństwo, musiał je przenieść do innych klasztorów. Kronikarz podaje, że po rozlokowaniu prawie wszystkich w różnych klasztorach, z dwiema przybył do Genewy, jedną umieścił w tamtejszym klasztorze, a drugą próbował ulokować w Chiavari²³.

Kolejnym powodem migracji były pielgrzymki²⁴. Jak podaje Antonii Jackowski: „Wędrowniki te możemy zatem uznać za jedną z najstarszych form migracji wynikających z motywów pozaekonomicznych”²⁵. W średniowieczu najczęstszymi celami pielgrzymek zarówno kobiet, jak i mężczyzn były Jerozolima, Rzym i Santiago de Compostela. Oczywiście pielgrzymowano również do wielu innych miejsc kultu, mniej znanych, ale istotnych dla lokalnej społeczności. Czas trwania pielgrzymek był zróżnicowany – mogły trwać od kilku dni do kilku miesięcy, a nawet lat. Pielgrzymki nie były jednak bezpieczne, ponieważ podczas wędrówki pielgrzymi, mimo istnienia prawa chroniącego zarówno ich samych, jak i ich dobytek, często byli atakowani, ograbiani, a nawet zabijani²⁶. Ponadto wielu z nich chorowało i umierało, a inni z różnych powodów nie wracali w rodzinne strony. Pewnych informacji na temat pielgrzymujących do Rzymu kobiet, które w latach 1382-1446 zatrzymały się w Szpitalu Santa Maria della Scala w Sienie, dostarcza *Libro del pellegrino*. Jak zapisano we wstępie do książki: „Zmarli w podróży albo z powodów, które pozostają dla nas niejasne, zboczyli z przewidzianej trasy pielgrzymi wędrujący lądem po drogach Europy do Rzymu, których imiona, poczynawszy od 1 czerwca 1410 roku, zostały wpisane do Księgi pielgrzyma szpitala Santa Maria della Scala w Sienie ze starszych ‘ksiąg depozytów’ datowanych na rok 1382”²⁷. Wymieniona księga zawiera 398 wpisów dotyczących depozytów pozostawionych w szpitalu przez 413 mężczyzn i kobiet, głównie obcokrajowców przybywających spoza terenów ówczesnej Italii²⁸. We wpisach, oprócz informacji o zdeponowanej sumie, czasami znajdują się dodatkowe dane, takie jak wiek lub cechy fizyczne²⁹. Warto podać kilka

²³ Tamże: „Fratr Bonifatius ex Ordine Minorum, visitator provincie Lombardie monasteriorum Ordinis sancte Clare, habebat aliquas dominas per monasteria collocare, eo quod apud Taurinum civitatem Lombardie propter guerrarum abundantiam minime stare possent. Cumque omnes alias preter duas per diversa monasteria collocasset, cum illis duabus lanuam venit et unam posuit in monasterio lanuensi, consentientibus dominabus et abbatissa, aliam in monasterio Clavarensi, sola abbatissa dissentiente”.

²⁴ Powstało wiele prac na temat pielgrzymek w średniowieczu. Warto wspomnieć np. o pracy: U. Longo, *Introduzione: il pellegrinaggio medioevale*, „RiMe”, giugno 2020, nr 6, s. 4-14; I. Frąckowiak, *La vita quotidiana dei pellegrini lungo la Via Francigena nel Medioevo*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historico-literaria”, 17/2017, s. 5-16. Wiele interesujących artykułów znajduje się w *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 1995.

²⁵ A. Jackowski, *Pielgrzymki = turystyka pielgrzymkowa = turystyka religijna? Rozważania terminologiczne*, „Turyzm”, 1/1998, s. 5.

²⁶ Por. W. Uruszczak, *Średniowieczne prawo turystyczne – prawo pielgrzymów w Corpus Iuri Canonici*, w: *Prawne aspekty podróży i turystyki – historia i współczesność. Prace poświęcone pamięci profesora Janusza Sondla*, red. P. Cybula, Kraków 2018, s. 553-554.

²⁷ G. Piccini, L. Travaini, *Il Libro del pellegrino (Siena, 1382-1446). Affari, uomini, monete nell'Ospedale di Santa Maria della Scala*, Napoli 2003, s. 1. Tekst oryginalny: „Erano morti in viaggio oppure, per ragioni che ci sfuggono, avevano deviato dal percorso previsto i pellegrini in cammino via terra per le strade d'Europa verso Roma i cui nomi, a partire dal 1 giugno 1410, vennero trascritti nel Libro del pellegrino dell'ospedale di santa Maria della Scala di Siena, da più antichi 'libri dei depositi' che datavano al 1382”.

²⁸ Tamże, s. 1-2.

²⁹ Z jednego z wpisów wynika, że w pielgrzymce uczestniczyła cała rodzina: Iachomo z Citch, matka o imieniu Sibicha, żona Isbiniche i dwóch synów, Pietro i Vanicha. Tekst informuje również, że Iachomo miał osiemdziesiąt lat i nosił długą brodę. Tamże, s. 170: „Iachomo di Citch, la madre à nome Sibicha, la moglie Isbinicha, à due figliuoli, Pietro e Vanicha, à 80 anni e la barba chanuta, dipositò a Mariano adi 28 di marzo 1384 a fo. 52, a libro F a fo. 445,

przykładów: Agata Vaseverghe zdeponowała do 17 czerwca 1400 roku złoty pierścień oraz „trzy scudi, jeden mniej wartościowy i jednego florena”³⁰. Margharita Giovanes de Grueli z Bretanii pozostawiła w depozycie u Ristoro di Davino do 16 czerwca tego samego roku dwa scudi i jednego franka. Kwota ta została zapisana przez Ristoro zarówno w jego księdze na stronie piątej, jak i we wpisie u brata Franciszka³¹. Z kolei pochodząca z Niemiec Katarzyna zdeponowała do 16 października 1410 roku u brata Giovanniego Senbola 22 grosze. Według tekstu była kobietą o normalnej budowie ciała, w wieku pięćdziesięciu lat, z wrodzonym znamieniem przy piersi o długości trzech cali³². Niejaka Alete Creschonsch z Magnia Bassa, kobieta niskiego wzrostu, w wieku pięćdziesięciu lat, z dwoma znamionami blisko oka – jedno powyżej, a drugie poniżej – zdeponowała u brata Giovanniego z Flandrii do 1 marca 1411 roku dwadzieścia złotych florenów węgierskich i dwa złote dukaty, łącznie 22 złote floreny i sto szesnaście groszy³³. Z kolei Margarita di Giovanni, córka Chatran Baue, pozostawiła w depozycie u brata Pavolo da Lucha do 7 kwietnia 1419 roku pięć dukatów weneckich, jeden turecki i jeden floren węgierski³⁴. Ostatni przykład to Sita da Sancto Iacchomo mająca około sześćdziesięciu lat, która pozostawiła w depozycie do 1 kwietnia 1435 roku „trzy złote floreny, to jest dwa floreny weneckie i jeden floren węgierski”³⁵.

Zamążpójście stanowiło jedną z bardziej powszechnych przyczyn migracji kobiet w średniowieczu, w szczególności w odniesieniu do dziewcząt wywodzących się z najwyższych warstw społecznych. Nierzadko poszukiwano odpowiedniego kandydata na męża poza granicami kraju, co wiązało się z koniecznością opuszczenia przez nie nie tylko rodzinnego domu, ale i ojczyzny. W przypadku arystokracji poszukiwania mężów zazwyczaj ograniczano do stosunkowo bliskiego sąsiedztwa, co zmniejszało konieczność podjęcia dalekich podróży. Niemniej zdarzało się, że dziewczęta opuszczały granice swojego kraju, aby poślubić mężczyznę, którego wcześniej nie miały okazji poznać. Historia zna wiele takich przykładów. I tak wspomniana już wcześniej Rosamunda została wzięta do niewoli i zmuszona do

vinti buemi”. W innym podano więcej szczegółów opisujących wygląd fizyczny mężczyzny. Z tekstu wynika, że Dietimar z Uerbo był niskiego wzrostu, miał szeroką twarz, rudą brodę i długie włosy. Przybył do szpitala z matką i żoną oraz zostawił w depozycie do 23 listopada 1385 roku pieniądze, które umieścił w skórzanej sakiewce: „Dietimar di Uerbo, la madre Cresa, la moglie de Ducci Margharita, picholo, el volto largho, la barba rossa e cchapegli lunghi, diposit; 40 grossi e altra munetta in una borsa di chuoio a Mariano detto ad = 23 di novembre 1385 al suo libro fo. 185”. Tamże.

³⁰ Tamże, s. 182: „Aghata Vaseverghe die avere tre schudi e uno mezo nobile e f. uno e uno anello d’oro”.

³¹ Tamże, s. 181: „Margharita Giovanes de Grueli di Bretagna die avere due schudi e uno francho i quagli diposit; a Ristoro di Davino per lo di 16 giugno 1400 al suo libro a fo. 5 a ’ntrata di frate Franciescho per lo di 30 di novembre a fo. 12”.

³² Tamże, s. 207: „Chaterina tedesca dipositò a frate Giovanni Sebola grossi vintidue buemi, infino adi 16 ottobre 1410, femina di chomune statura d’età di 50 anni chor una marginetta a lato ala popa manca di nascienza lunga tre oncie”.

³³ Tamże, s. 206: „Alete Creschonsch de Magnia Bassa femina bassetta di tenpo di cinquant’ani, chon due poretti presso a l’ochio mancho l’uno di sotto e l’altro di sopra, die avere f. vinti d’oro onghari di pi’ ragioni e due duchati d’oro, in tutto f. vintidue d’oro e cientesedici grossi buemi, i quagli depositò a frate Giovanni di Fiandra”.

³⁴ Tamże, s. 214: „Margarita di Giovanni figliuola Chatran Baue dipositò a frate Pavolo da Lucha duchati cinque di Vinigia e uno duchato di Turchia e f. uno ongharo infino adi VII d’aprire 1419 chome apare a libro d’esso frate Pavolo a fo. 102 segnato B e sono a ’ntrata di frate Nanni Bordi chamarlengho per lo di 22 d’aprire ano detto a fo. 9”.

³⁵ Tamże, s. 222: „f. tre d’oro, cioè f. II viniziani e uno f. ongharo”.

poślubienia króla Longobardów Alboina³⁶, Brunhilda, córka króla Wizygotów Atanagilda, w 567 r. poślubiła Sigiberta, króla Franków³⁷, Edyta († 946), przyrodnia siostra króla Anglii Athelstana († 939), została wysłana na dwór Saksonii, aby poślubić Ottona I³⁸, Bułgarka Viola, przybyła nad Wisłę, aby poślubić ok. 1218-1219 r. starszego od niej około 25 lat Kazimierza³⁹, 6 kwietnia 1270 r. Karol I Andegaweński wysłał swojego sługę „Porretto”, z zadaniem przekazania „Maestro Niccolò Boucelle ed a Iozzelino della Marra” środków finansowych na podróż Marii, córki króla węgierskiego, do Italii⁴⁰. Z kolei we wrześniu tego samego roku Karol I wysłał swoją córkę, aby poślubiła „pierworodnego syna króla Węgier”⁴¹. W tym miejscu warto dodać, że dziewczęta nie zawsze zgadzały się z decyzjami podejmowanymi przez rodzinę i uciekały z domu przed niechcianym małżeństwem. Przykładem może być Krystyna z Markyate, urodzona około 1100 roku w Huntindgon. Zmuszona do poślubienia zamożnego młodzieńca o imieniu Burhred, mimo prośb i gróźb ze strony rodziny stanowczo odmawiała dopełnienia małżeństwa. Dzięki pomocy pustelnika Edwina⁴², przebrana za mężczyznę, opuściła rodzinny dom⁴³. Początkowo znalazła schronienie u pustelnicy Alfwen w miejscowości Flamestead⁴⁴, a następnie u pustelnika Rogera⁴⁵. Przez wiele lat musiała ukrywać się przed poszukującym ją Burhredem, rodziną, jak również biskupem Lincolnu Robertem Bloetem⁴⁶. Innym przykładem może być żyjąca w XIII wieku w Italii Filippa Mareri. Kobieta, nie mogąc dłużej znieść nękania brata Tomasza, który nakłaniał ją do

³⁶ Paolo Diacono, *Storia dei Longobardi*, dz. cyt., s. 216: „Cuius filiam nomine Rosimundam cum magna simul multitudine diversi sexus et aetatis duxit captivam; quia Chlotsuinda obierat, in suam, ut post patuit, perniciem, duxit uxorem”.

³⁷ Tamże, s. 198.

³⁸ Por. S. Fonay Wemple, *Le donne tra la fine del V e la fine del X secolo*, dz. cyt., s. 224.

³⁹ Interesujący artykuł na jej temat zob. A. Pobóg-Lenartowicz, *Viola, Bułgarka, księżną opolską. Przyczynki do badań migracji małżeńskich w średniowieczu*, w: *Kobiety i procesy migracyjne*, red. A. Chlebowska, K. Sierakowska, Warszawa 2010, s. 11-17.

⁴⁰ *Alcuni fatti riguardanti Carli I di Angiò dal 6 di agosto al 30 di dicembre 1270 tratti dall'Archivio Angioino di Napoli*, red. C. Minieri Riccio, Napoli 1874, p. 110: „Re Carlo per mezzo di Porretto serviente della regia marescallia manda a Maestro Niccolò Boucelle ed a Iozzelino del re di Ungheria sua futura nuora, e del suo seguito; e 30 muli pel trasporto del corredo della stessa Maria”. Z innego dokumentu wynika, że Karol zarządził, aby uzbroić okręt, którym miała przybyć Izabela: „Re Carlo ordina a Filippo di Santacroce protontino di Barletta e di Monopoli di armare la galera Rossa, nella quale venne la figliuola del re di Ungheria sua nuora”. Tamże, s. 120.

⁴¹ Tamże, s. 132: „Ordina al suddetto Filippo di Santacroce protontino di Barletta e di Monopoli [...] per condurre onorevolmente e sicura al porto di Iadra Isabella sua figliuola, che va sposa al figliuolo primogenito del re di Ungheria”.

⁴² *Vita di Cristina di Markyate*, edycja i tłum. A.A. Głusiuk, Roma 2013, s. 110-111.

⁴³ Tamże, s. 120: „Sumptisque clanculo vestimentis virilibus que preparaverat sibi et eludens in sexum <virilem vestita cap>pa talari, exivit foras”.

⁴⁴ Tamże, s. 120-122: „Hora erat quasi tertia et circa nonam pervenerunt Flamestedam; eo spacio plusquam XXX milibus passum traducti. Illic a venerabili inclusa Alfven suscepta, Christina cum gaudio, eadem die, pro religionis habitu/ [...] nigram eam venerandam induebat tunicam, que sericis vestimentis et delicatis variarum pellciarum <deliciis in patris domo consu>everat uti”.

⁴⁵ Tamże, s. 128: „<Pau>cis ab hinc evolutis diebus re<cordat>us Rogerus incommoditatum quas <vir>go Christi pertulit Flamestede non so<lum> pacienter sed gaudenter et perpen<dens> tum ex his tum ex aliis aius virtutibus quam radicata et fundata erat in <caritate Dei>, suam ei curam exinde non <defuturam> statuit ideoque propter mittens <ce>llam suam, renitente Alfven, ve<nire> fecit”.

⁴⁶ Więcej na temat Krystyny w j. polskim zob. A. Głusiuk, *Krystyna z Markyate: wprowadzenie do żywotu*, „Seminare”, 35/2014, nr 2, s. 163-174. W 2016 roku ukazało się tłumaczenie Żywotu Krystyny w j. polskim. Por. *Żywot Krystyny z Markyate*, wstęp i tłum. z języka łacińskiego A. Głusiuk, Warszawa 2016.

niechcianego zamążpójścia, obcięła włosy, ubrała skromne szaty i potajemnie opuściła rodzinny dom wraz z kilkoma innymi kobietami, a następnie znalazła schronienie na górze Marerio⁴⁷.

Różne sytuacje polityczne czy rodzinne zmuszały kobiety do opuszczenia domu lub kraju. Wiadomo na przykład, że Konstancja z Reggio Calabria, żona Orlanda z Pavii, musiała pozostawić rodzinne strony, ponieważ w wyniku buntu Konrada Hohenstaufa król Karol I Andegaweński nakazał wypędzenie wszystkich Lombardów z królestwa. Po przejęciu ich majątku przez justycjariusza Valle del Crati i przekazaniu go koronie królewskiej Konstancja zażądała jego zwrotu. Karol I wyraził na to zgodę pod warunkiem, że przedstawione przez nią informacje okażą się zgodne z prawdą⁴⁸. Innym przykładem jest historia Krystyny z Pizzano, urodzonej w 1365 r. w Wenecji, autorki takich dzieł jak np. *Księga o Mieście Pań*, *Epistre au Dieu d'Amoures*, *Le Livre de la Paix*, *Le Ditié de Johanne d'Arc*⁴⁹. Jej ojciec, Tomasz, ceniony lekarz i astrolog, został wezwany na dwór francuski, gdzie miał pełnić funkcję nadwornego medyka króla Karola V. Po osiedleniu się we Francji sprowadził do siebie żonę i małoletnią Krystynę, którą – jak podaje Maria Giuseppina Muzzarelli – zaczęto nazywać Christine⁵⁰. Zmiana miejsca pracy Tomasza wymusiła na jego najbliższej rodzinie opuszczenie rodzinnej miejscowości i kraju, aby zamieszkać w całkiem nowym i obcym środowisku.

Innym rodzajem migracji przymusowej była ucieczka przed zarazą lub innymi zagrożeniami. W *Diario ferrarese*, którego autorstwo przypisuje się Bernardinowi Zambottiemu († ok. 1504), zapisano, że w 1417 roku Ferrara była niemal całkowicie opustoszała, jednak nie z powodu wysokiej śmiertelności wywołanej zarazą, lecz z powodu masowej ucieczki jej mieszkańców⁵¹. Ten sam autor zapisał także, że w marcu 1436 r. madona Rizarda udała się

⁴⁷ *Leggendario Francese ovvero Istorie de Santi, Beati, Venerabili, ed altri Uomini illustri, che fiorirono nelli tre Ordini istituiti dal serafico padre san Francesco raccolto, e disposto secondo i giorni de Mesi in quatro Tomi dal Padre F. Benedetto Mazzara*, t. 1, in Venezia 1721, s. 264: „Ma poco le giovò tale ritiro, perche quivi medesimo cominciò molto a molestarla un suo fratello detto Tomaso, persuadendola a tutto potere il maritarsi, e passare da quello stato alle nozze. Per fuggire da sì noiosi sollecitamenti, tagliatasi i capelli, ed indossata una veste umile, ma onesta. Con alcune poche donne consapevoli già del suo proponimento, segretamente partendosi dal paterno soggiorno, se n'andò al monte Marerio raccomandando se stessa, e le compagne alla Divina protezione, risoluta ivi viver vita romitica, finche Iddio le manifestasse cosa era in piacer suo ella facesse”.

⁴⁸ *Alcuni fatti riguardanti Carli I di Angiò dal 6 di agosto al 30 di dicembre 1270*, dz. cyt., s. 65: „Costanza di Reggio di Calabria moglie di Orlando di Pavia ricorre a Re Carlo dicendo che quando innanzi alla ribellione di Corradino esso re Carlo emanò l'editto, in forza del quale furono cacciati dal regno tutti i Lombardi, essa dovè seguire il marito, ed il giustiziero di Valle del Crati s'impadronì de' suoi beni e li consegnò alla Regia Corte, quindi ne chiede la restituzione; e re Carlo ordina che vengano a lei restituiti se vero è l'esposto”.

⁴⁹ Istnieje bogata bibliografia dotycząca Krystyny i jej dzieł. W tym miejscu ograniczę się jedynie do wymienienia kilku prac takich jak np.: C. Willard, *Christine de Pizan. Her Life and Works*, New York 1984; R. Pernoud, *Storia di una scrittrice medievale. Christine da Pizzano*, Milano 1996; A. Giallongo, *Christine de Pizan. Il potere del quotidiano del XV secolo*, w: *Donne di palazzo nelle corti europee. Tracce e forme di potere dall'Età moderna*, red. A. Giallongo, Milano 2005, s. 29-48; M.G. Muzzarelli, *Un'italiana alla corte di Francia. Christine de Pizan, intellettuale e donna*, Bologna 2007; M. Posturzyńska-Bosko, *Christine de Pizan (1364-1430), kobieta sukcesu w średniowiecznej Francji*, w: *Sukcesy i porażki. Historyczny kontekst kobiecych dążeń do samorealizacji (od XII do XXI wieku)*. Zbiór studiów, red. Z. Chyra Rolicz, T. Kulk, Siedlce 2021, s. 125-140; też, *Mam piękne, uroczę i mądre dzieci – o macierzyństwie na podstawie dzieł średniowiecznej francuskiej poetki i pisarki Christine de Pizan*, w: *Interdyscyplinarne rozważania o kulturze, filozofii i literaturze*, red. E. Chodźko, M. Iwaniuk, Lublin 2020, s. 174-183.

⁵⁰ Por. M.G. Muzzarelli, *Un'italiana alla corte di Francia*, dz. cyt., s. 15.

⁵¹ Por. *Diario ferrarese dall'anno 1409 al 1502 di autori incerti*, red. G. Pardi, Bologna 1933, s. 15, n. 6.

do Saluzy na ślub swojego brata. Gdy we wrześniu powróciła do Ferrary, zastała miasto dotknięte zarazą, dlatego ponownie je opuściła, udając się do Prato⁵². Jest to, co prawda, informacja o pojedynczym przypadku ucieczki, można jednak założyć, że mieszkańcy, obawiając się zachorowania, masowo opuszczali miasta w poszukiwaniu bezpieczniejszego miejsca. Nie zawsze decydowano się na szybki powrót, i tak np. 13 maja 1464 roku książę Borso zorganizował w Ferrarze trwające trzy dni turnieje, które miały sprowadzić z powrotem do miasta ludzi, którzy uciekli rok wcześniej z powodu zarazy⁵³. Źródła podają także, że królowa Joanna II († 1435) schroniła się w Quisisana, uciekając zarówno przed szalejącą w królestwie zarazą, jak i przed wojskami Ludwika Andegaweńskiego⁵⁴.

3. Podsumowanie

Migracje kobiet w średniowieczu są słabo udokumentowane w zachowanych źródłach. Ich autorzy, jeśli w ogóle poruszają ten temat, ograniczają się do ogólnych informacji o przemieszczających się grupach ludzi, wśród których znajdowały się również kobiety. Opisy wędrówek ludów, podbojów czy ucieczek przed zarazami są dość częste, jednak rzadko zawierają szczegółowe dane, takie jak imiona, wiek, liczba kobiet czy ich przynależność do grupy społecznej. Nawet w przypadkach, gdy opisywane wydarzenia dotyczyły kobiet z wyższych warstw społecznych autorzy nie zawsze uznawali za istotne podanie ich imienia. Więcej informacji na ten temat dostarczają badania archeologiczne, które dzięki analizie odnalezionych w grobowcach szczątków i przedmiotów codziennego użytku pozwalają ustalić pochodzenie oraz wiek kobiet w chwili śmierci.

Finansowanie badań: Niniejsza publikacja nie otrzymała żadnego zewnętrznego wsparcia finansowego.

Oświadczenie właściwej komisji etycznej: Nie dotyczy.

Oświadczenie o dostępności danych: Nie dotyczy.

Konflikt interesów: Autorka deklaruje, że nie ma żadnego konfliktu interesów związanych z publikacją niniejszych badań.

Bibliografia

Źródła

Alcuni fatti riguardanti Carli I di Angiò dal 6 di agosto al 30 di dicembre 1270 tratti dall'Archivio Angioino di Napoli, red. C. Minieri Riccio, Napoli 1874.

Annali delle due Sicilie dall'origine e fondazione della monarchia fino a tutto il Regno dell'Augusto sovrano Carlo III Borbone, red. M. Camera, t. 1, Napoli 1842.

Annali delle due Sicilie, red. M. Camera, t. 2, Napoli 1860.

Diario ferrarese dall'anno 1409 al 1502 di autori incerti, red. G. Pardi, Bologna 1933.

⁵² Por. tamże, s. 21: „MCCCCXXXVI, de Marcio, madona Rizarda andete a Saluzo a le noze di suo fratello, che aveva tolto una figliola del marchese de Monfrado; et de Settembre tornò a Ferrara; et perchè ge era la peste grande, andete a stare a Porto”.

⁵³ Por. tamże, s. 45: „MCCCLXIII, a di XIII de Maggio, lo illustrissimo duca Borso fece fare una bella giostra suxo la Piazza di Ferrara, et durò giorni tri: e questo fece, perchè la brigata tornasse a Ferrara: terreri, forastieri, che erano fugiti per la dicta peste de lo anno passato”.

⁵⁴ Por. *Annali delle due Sicilie*, red. M. Camera, t. 2, Napoli 1860, s. 205.

- Leggendario Francese ovvero Istorie de Santi, Beati, Venerabili, ed altri Uomini illustri, che fiorirono nelli tre Ordini istituiti dal serafico padre san Francesco raccolto, e disposto secondo i giorni de Mesi in quattro Tomi dal Padre F. Benedetto Mazzara*, t. 1, Venezia 1721.
- Paenitentiale Burgundense*, w: *Libri Poenitentiales*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. 261-265.
- Paolo Diacono, *Storia dei Longobardi*, tłum. i oprac. A. Zanella, Milano 1997.
- Piccinni G., Travaini L., *Il Libro del pellegrino (Siena, 1382-1446). Affari, uomini, monete nell'Ospedale di Santa Maria della Scala*, Napoli 2003.
- Poenitentiale Bobiense*, w: *Libri Poenitentiales*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. 266-270.
- Poenitentiale Floriacense*, w: *Libri Poenitentiales*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. 277-284.
- Poenitentiale Halitgarii*, w: *Libri Poenitentiales*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. 314-331.
- Poenitentiale Parisiense*, w: *Libri Poenitentiales*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. 271-276.
- Salimbene de Adam, *Cronica*, t. 1, red. G. Scalia, Bari 1966.
- Turonici Historiae Francorum libri decem*, quorum quarto duo capita praecipua ex manu scripto exemplari hac nostra editione accesserunt. Appendix item sive liber XI centum et decem annorum historiam continens alio quodam autore, quorum gratia totum opus recudimus, Basileae 1586.
- Venerabilis Bedae, *Historiam Ecclesiasticam gentis Anglorum*, 3.8, red. C. Plummer, t. 1, Oxoni 1896.
- Vita di Cristina di Markyate*, edycja i tłum. A.A. Głusiuk, Roma 2013.
- Żywot Krystyny z Markyate*, wstęp i tłum. z języka łacińskiego A. Głusiuk, Warszawa 2016.

Opracowania

- Blythe J.M., *Kobiety w armii: scholastyczne spory i średniowieczne wyobrażenia kobiet-wojowników*, „Res Politicae”, 6/2014, s. 127-158.
- Colgrave B., Winnebal, w: *New Catholic Encyclopedia*, red. B.L. Marthaler i inni, Washington 2003, t. 14, s. 773.
- Conti A., *The Literate Memory of Hugeburc of Heidenheim*, w: *Feminist Approaches to Early Medieval English Studies*, red. R. Norris, R. Stephenson, R.R. Trilling, Amsterdam 2023, s. 317-341.
- Cooke M., Willibald, w: *The Dictionary of national biography from the earliest times to 1900*, London 1938, t. 21, kol. 483-484.
- Fonay Wemple S., *Le donne tra la fine del V e la fine del X secolo*, w: *Storia delle donne. Il Medioevo*, red. Ch. Klapisch-Zuber, Roma-Bari 2005, s. 207-250.
- Frąckowiak I., *La vita quotidiana dei pellegrini lungo la Via Francigena nel Medioevo*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria”, 17/2017, s. 5-16. <https://doi.org/10.24917/20811853.17.1>.
- Giallongo A., *Christine de Pizan. Il potere del quotidiano del XV secolo*, w: *Donne di palazzo nelle corti europee. Tracce e forme di potere dall'Età moderna*, red. A. Giallongo, Milano 2005, s. 29-48.
- Giallongo A., *Il bambino medievale. Storia di infanzie*, Bari 2019.
- Głowiak K., *Zjawisko migracji – rys historyczny*, „Historia i Polityka”, 15/2012, nr 8, s. 91-112.
- Głusiuk A., *Krystyna z Markyate: wprowadzenie do żywotu*, „Seminare”, 35/2014, nr 2, s. 163-174.
- Gottschaller E., *Hugeburc von Heidenheim. Philologische Untersuchungen zu den Heiligenbiographien einer Nonne des achten Jahrhunderts*, München 1973.
- Head P., *Who is the nun from Heidenheim? A study of Hugeburc's Vita Willibaldi?*, „Medium Aevum”, 71/2002, nr 1, s. 29-46.
- Iadanza M., *Il vescovo Willibald e la monaca Hugeburc: la scrittura a quattro mani di un'esperienza odeporea dell'VIII secolo*, w: *Vie e mete dei pellegrini nel Medioevo Euromediterraneo*. Atti del

- Convegno (Bologna, Università di Bologna, Dipartimento di Discipline Storiche, 21 ottobre 2005), red. B. Borghi, Bologna 2007, s. 121-140.
- Jackowski A., *Pielgrzymki = turystyka pielgrzymkowa = turystyka religijna? Rozważania terminologiczne*, „Turizm”, 1/1998, s. 5-20.
- Jasiński T., *Wędrowki ludów w Europie w czasach starożytności i średniowiecza*, w: *Migracje – historia i teraźniejszość*, red. M. Świtoński, Poznań 2023, s. 9-33.
- Longo U., *Introduzione: il pellegrinaggio medioevale*, „RiMe”, giugno 2020, nr 6, s. 4-14.
- Muzzarelli M.G., *Un'italiana alla corte di Francia. Christine de Pizan, intellettuale e donna*, Bologna 2007.
- Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 1995.
- Pernoud R., *Storia di una scrittrice medievale. Christine da Pizzano*, Milano 1996.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Viola, Bułgarka, księżną opolską. Przyczynek do badań migracji małżeńskich w średniowieczu*, w: *Kobiety i procesy migracyjne*, red. A. Chlebowska, K. Sierakowska, Warszawa 2010, s. 11-17.
- Power E., *Donne del Medioevo*, red. M.M. Postan, Milano 1999⁴.
- Posturzyńska-Bosko M., *Christine de Pizan (1364-1430), kobieta sukcesu w średniowiecznej Francji*, w: *Sukcesy i porażki. Historyczny kontekst kobiecych dążeń do samorealizacji (od XII do XXI wieku)*. Zbiór studiów, red. Z. Chyra Rolicz, T. Kulk, Siedlce 2021, s. 125-140.
- Posturzyńska-Bosko M., *Mam piękne, urocze i mądre dzieci – o macierzyństwie na podstawie dzieł średniowiecznej francuskiej poetki i pisarki Christine de Pizan*, w: *Interdyscyplinarne rozważania o kulturze, filozofii i literaturze*, red. E. Chodźko, M. Iwaniuk, Lublin 2020, s. 174-183.
- Rocca La C., *La migrazione delle donne nell'alto medioevo tra testi scritti e fonti materiali: primi spunti di ricerca*, w: *Archeologia e storia delle Migrazioni. Europa, Italia, Mediterraneo fra tarda età romana e alto medioevo*. Atti del Convegno internazionale di studi (Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 17-18 giugno 2010), red. C. Ebanista, M. Rotili, Cimitile 2011, s. 65-83.
- Rummel von P., *Migrazioni archeologiche. Una nota sul problema dell'identificazione archeologica dei barbari*, w: *Archeologia e storia delle migrazioni. Europa, Italia, Mediterraneo fra tarda età romana e alto medioevo*. Atti del Convegno internazionale di studi (Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 17-18 giugno 2010), red. C. Ebanista, M. Rotili, Cimitile 2011, s. 85-95.
- Uruszczak W., *Średniowieczne prawo turystyczne – prawo pielgrzymów w Corpus Iuri Canonici*, w: *Prawne aspekty podróży i turystyki – historia i współczesność. Prace poświęcone pamięci profesora Janusza Sondla*, red. P. Cybula, Kraków 2018, s. 545-558.
- Vitrone F., *Hugeburc di Heidenheim e le Vite Willibaldi et Wynnebaldei*, „Hagiographica”, 1/1994, s. 43-79.
- Willard C., *Christine de Pizan. Her Life and Works*, New York 1984.
- Wojciechowska B., *Raptus puellae jako przeszkoda małżeńska w Dekrecie Gracjana*, „Saeculum Christianum”, 23/2016, s. 48-53. <https://doi.org/10.21697/sc.2016.23.05>.